

13065

ISSN 0134 340

АЗƏРБАЙҶАН

ƏДƏБИ-БƏДИИ ЖУРНАЛ

4
1991

Мирзәбала МӘММӘДЗАДӘ

АЗӘРБАЈЧАН МИЛЛИ
ХАРТИЈАСЫ

(28 МАЈИС, ИСТИГЛАЛ БӘЈАННАМӘСИ

I

МӘФКУРӘЧИЛИК дедикдә, нәзәријәдә үч дөвр дүшүнүлүр: мәфкурәјә һазыр-лығы дөврү, мәфкурә уғрунда чәкишмә вә мәфкурәнин төһәгги (һәјатә тәтбиги).

1918-чи ил 28 мајда е'лан олуна вә 1923-чү илин мајында Азәрбајчан даһилиндә кизли тәшкилат һалында чальшан кәнчлијимиз тәрәфиндән «Азәрбајчанын милли хартијасы» дејә нәшр едилән бәјаннамә — Азәрбајчан милли шурасынын истиггал е'ланы вәсигәси Азәри түрк милләтпәрвәрләринин истиггал мәфкурәчилији үчүн һазыр-лығы дөврүнүн сону, мәфкурә уғрунда башланан ганлы чәкишмәнин ибтидасы һесаб олуна биләр.

1918-чи илин ганлы март фачиәси Азәрбајчан түрк истиггалчылығынын һәлә милли хартија һалына кәлмәмиш бир заманында ваге олурду. Ганлы март һадисәсини төрәдәнләр Азәрбајчан истиггал мәфкурәчилијинин фикирдән фе'лә, нәзәријәдән әмә-лијјатә кечмәсинә мане олмаг үчүн бу фачиәни гәсдән гәрарлашдырыб «тәртиб» етмиш-диләр. О заман мәфкурәни ирәли кәтүрәчәк бир мәфкурә ордусу тәшкил едилди. Кән-чәдә, Ширванда, Гарабагда, Салјанда, Ләнкәранда «татар алајы» нәфәрләринин һәмиј-јәтидә милли орду һазырлығы давам етдији заман иди ки, болшевик вә дашнак гүввәләри Азәрбајчан болшевикләринин «һүммәт» ады илә танынмыш тәшкилатлары-нын там бир ајдынлығы илә мејдана чыхараг Азәри мәфкурәчиләринин истинад едә-чәкләри мадди гүввәти доғмадан өлдүрмәк истәдиләр.

Фәгәт рус-ермәни иртича гүввәләринин бу зәрбәләри милли һәрәкатын әзмини бир гәт да артырды, белә ки, о вахта гәдәр милли һәрәкатын заһири үнваны «мухтаријјат вә федерасјон» икән, о күндән сонра јени вә гәти бир истигамәт алды, истиггал шәклинә кирди вә бу мәфкурә уғрунда ганлы чәкишмә башлады. Беләликлә, бу чәкишмә о за-манда иди ки, бу күн Азәри милләтпәрвәр кәнчлијинин «милли хартијасы»ны тәшкил едән истиггал бәјаннамәси мејдана чыхды.

1918-чи илдә е'лан олуна бөјүк истиггал фикри бу ана гәдәр чох бөјүк тәчрүбәләр етмиш, оддан, дәмирдән кечмиш, мәнәви, чох гүввәтли мүнәффејјәтләр газанмыш, 2 иллик там зәфәр вә гәләбә дөврү кечирмишдир. Инди бу фикир артыг бөјүмүш, дәринләшмиш, өлүмлә үз-үзә, дөш-дөшә дурачаг гәдәр мәтин вә рәшид кәнч гәһрәман-лар јетишдирмишдир. Инди бу мәфкурәни тәмсил едән үч бојалы бир бајраг, бир әдәбиј-јәт, бир фәлсәфә, бир тәчрүбә дөврү, бир чәкишмә тарихи, бир чәкишмә гәраркаһы, о гәраркаһын чох јүксәк тутдуғу истиггал бајрагы уғрунда өлмәјә һазыр мүчәһид-ләр, чәһәннәм дәһшәтинә салмалара (террора) синә кәрән мәзлумлар, шәһидләр вә гәһрә-манлар вардыр.

1918-чи илә гәдәр Азәрбајчан истиггалы јалныз бир фиргәнин рәвач вердији гәјә иди. 1918-чи илдәки март фачиәсиндән сонра о гәјә, јәни истиггал мәфкурәси, бир милләттин милли шурасы тәрәфиндән е'лан олуна бир мәфкурә шәклинә кирди. 1920-чи илдә гызыл рус истиласы о мәфкурәни мөһдуд зүмрәләр даирәсиндән чы-харды, кеншләндирди, дәринләшдирди вә нәһајәт ону, гаты бир ЧЕКА истибаады алтында олдугларына бахмајараг, кизли чальшан бир истиггал комитәсинин «милли хартијасы»ны јаратды. Истиггал бәјаннамәси бир милләттин «милли анды» оду.

Мәнчә, булундугумуз, чох әзијјәт верән шәрәнтә бахмајараг, бизим вәзијјәтимиз (чәкишмә вәзијјәтимиз) хошбәхтанәдир. Башга милләтләрин идеалистләри үчүн истиг-гал мәфкурәси бәлкә дә бир гәдәр фәрзијјә һалында һесаб олуна биләркән, бизим үчүн истиггал мәфкурәси бир дәфә һәјатда көрүлмүш, тәчрүбә едиммиш бир һәги-гәтдир. Милли хартија дејиләркән, 1918-чи илин сонундан 1920-чи илин апрелинә гәдәр (чох әлверишсиз шәрәнт алтында олса белә) јашамыш олан «Туран Сијавуш Кәр-ди»¹ — Азәрбајчан тәсвир олунардур.

¹ — «Әсримизин Сијавушу» ады китабчадан игтибасдыр.

Букүнкү мубариз Азери кәнчлиги нәзәриндә истигала дәврү, мәфкурәнин һагити һәјатда көрүнмәсидир, јалныз о гәдәр дә дејил, бүтүн бир кечмишин, тарихин вә кәләчәјин чанлы бир тимсалыдыр.

Кәнчлик ону хатырлајыр, ондан руһ вә илһам алыр, она доғру ирәлиләјир, онун үчүн чарпышыб өлүр.

Үч рәнкли Азәрбајҗан баярға ону тәмсил етдији үчүн мүғәддәсдир. Милли шуранын истигала гәрардады о хошбәхт дәврү јаратмыш олдугу үчүн «Мүғәддәс Азәрбајҗан милли хартијасы» олушду.

Истигала дәврүнү мәфкурә уғрундакы чәкишмәнин сону һесаб едәнләр нечә јанылырлар. Истигала чәкишмәси тарихини биз даһа битирмәдик. 15 сентјабр зәфәри¹ «җәкишмә анында мүвгәгәти бир зәфәр дәврү олушду. О зәфәр нечә там бир мүвгәғәҗијјәт һесаб олуна биләрди². Азәрбајҗанцын, Гафгазијанын, Түркүстан вә Гырғызыстанын дүшмәни Русия даһа өлмәмишди; һәтта мәғлуб белә олмамышды. Бакынын Русиядан керә алынмасы бејһәммиләл м'аһиддә вә төһөддүлләрлә тә'мин едилмәмишкән, истигала уғрунда чәкишмәнин битмиш олдугу нечә тәсәввүр олуна биләрди?»

Гәнаәтимчә, 1918-чи илдә е'лан олуна истигала мәфкурәчилигин нәзәри һазырлығ дәврүнү тамамлајыр, сонракы чәкишмәләр исә о мәфкурәни тәкмил вә төһким едирди. 1918-чи ил истигала бәјнанмәси, ејни заманда, фикридән фе'лә кечилдијини, мәфкурә уғрунда чәкишмәнин башландығыны е'лан едән, Русияја гаршы бир һөв һәрб е'ланы ултиматум иди. О күндән е'тибарән муһарибә кедир вә гәти гәләбә вә зәфәр ирәлидә баш верәчәк гәти чәкишмәнин нәтичәсиндә һасил олачағдыр.

Индики һалда биз чәкишмә дәврүнү јашајырығ Фәғәт бизим үчүн бу чәкишмә дәврүнү тәғдим едән, истигала фикрини вә хартијасыны мејдана кәтирән «мәфкурәнин һазырлығ дәврү» дә әһәмијјәтли вә мүһүм бир дәврәдур. О дәврү дигәтлә нәзәри-мүтәләдән кечирмәк һәр бир Азери милләтпәрвәр кәнчинә лазым вә вачибдир. О дәвр, милли һәрәкәтин, милли истигала мәфкурәсинин инкишаф дәврү, Азәрбајҗан милли хартијасынын тәшкил тарихи демәқдир.

Азәрбајҗан милли хартијасынын хуласәси истигала фикринин тә'сисиндә Вағифдән тутмуш Чавидә гәдәр, Закирдән башламыш Чавида гәдәр, Мирзә Фәтәлидән Узејирә кими, «Әкинчи»дән «Азәрбајҗан» вә «Јени Кафкасија»јадәк һәр бир шагрин, һәр бир әдибин, һәр бир гәзетинин, һәр бир актјор вә мүәллимин олдугча бөјүк вә дәјәрли рола-ры олушду.

Сияси-ичтимаи фикрләримизин тәрәғги вә төһәмум тарихини тәшкил едән бу дәвр бүкүнүк әјдин вә парағ истигала мәфкурәсинин төмәлини тәшкил едәр. Һәтта ән узғ истигаламызы тә'јин үчүн белә кечирдијимиз фикри-инкишаф тарихинә баһмак вә ондан милли һәрәкәтин руһ вә маһијјәти һаггында бир фикир аламак кифәјәт едәр. О дәврүн дә һөрүнмәхәс мәфкурәси, мәфкурә уғрунда чәкишмәси, мубаризәси, о дәврүн дә гәһрәманлары, мәзулумлары, шәһидләри вә мүчәһидләри олушду. Онларын јорулмағ билмәјән чәкишмәләри нәтичәсиндәдир ки, бу күн биз минләрчә кәнчи өлүмә сөвг едән бир хартијаја малик олушуг.

Заннимизчә Мирзә Фәтәли вә Һәсән бәј Зәрдаби әлли ил сонра дүнјаја кәлсә идиләр истигала фикри, Азәрбајҗан милли хартијасында әлли ил сонра мејдана кәләчәкди. Буналарын арасында сых бир мүнәсибәт вә рабитә вардыр.

II

Азәрбајҗан милли хартијасынын биринчи маддәсиндә дејилер ки:
«БУ КҮНДӘН ЕТИБАРӘН АЗӘРБАЈҗАН ХАЛҒЫ ҺАКИМИЈЈӘТ ҺАГҒЫНА МАЛИК ОДАҒУ КИМИ, ЧӘНУБИ-ШӘРГИ МАВАРАЛИ-КАФКАСИЈАДАН¹ ИБАРӘТ АЗӘРБАЈҗАН ДӘХИ КАМИЛУЛ-ҺҮГУГ МУСТӘГИЛ БИР ДӘВЛӘТДИР.»

Әзүнүн милләт мәчәиси васитәсилә буну гәрәра аламан вә е'лан едән бир халғ һәр шәдән әввәл ваһид бир милләт олдугуну, түрклүјүнү вә азәрбајҗанчалылығыны дәрк етмәләзим көрүләрдүр...

Истигала... түрк елләринин истигалаы, Азәрбајҗан түрклүјүнүн истигалаы «Мүса-ват» фиргәсинин гәјәсини тәшкил етмишдир. Милли шурада бу фикри бир «гәрар» фиргәси олушду. Нечә ки, бу күн дә мәфкурәнин бајрағдары јенә олар.

«Мүсават» фиргәсинин програмынча: «Һәјәт бәшәр тәбиәтилә мубаризәдән ибарәтдир. Бәшәрин мөгәди, бәшәр мәдәнијјәтини даһа зијадә тә'мин етмәк вә онун фејзи-иштиракындан вә көзаллакләринин мәчмуиндән һасил олма бир јекүндүр. Мәдәниј-мүмкүндүр. Бәшәри мәдәнијјәт милли бәһрәләрин мәчмуиндән ибарәт икән ән мүвафиг олмајан бир милләт һүрријјәт вә бәһрәсини дә һифз едә билмәз.»

Даһа ијирминчи әсрин ибтидаларында «Мүсават әләми» үнванилә хәјали бир әдәләт дүнјасы, мәфкурәви бир һүрријјәт вә дүнја гардашлығы тәсвир едән, Азәрбајҗанцын Намиг Камалы, Мәһәммәд Һәди Әфәнди өз вәтәнпәрвәрәна шә'рләриндә мәгсәд вә гәјә-мизин истигала олдугуну е'лан едирди. «Дәбистан» мәчмусинин 1908-чи ил февралын 21-дә чыхан икинчи илинин үчүнчү нөмрәсиндә Азәрбајҗанцын дикәр милләтпәрвәр бир

шаири (Ибраһим Таһир Муса) «Арзу» үнванилә јаздығы бир мәнзумәдә ашағыдакы нәзәријјәни үрәк сыхынтысы илә дејирди:

«Бизә әш'аридән мәксәд демә иғфали¹-милләтдир,
Хәјали-фикримиз үләвијјәти-иғбали²-милләтдир,
Рүфәһи һаһи милләт бизчә мәгсуди-һәғигәтдир,
Бизә һәр дәмдә хатири-хәһ истикмәли³-милләтдир,
Бәним бир башга пүнһан нөгтә јок мафи-зәмиримдә⁴,
Әкәр бир кизли шәј вар исә, истигала-милләтдир,
Шитабимдән⁵ бәним бир бунча тәмһиди⁶-мәталибдә,
Тәрәғи пишрәғти⁷ кәсбә истә'чал⁸-милләтдир,
Мүкәддәр олмазам әш'ари-милли јазмадан бир дәм
Сәрвәру-хатирәм сәрсәбзи⁹ амали-милләтдир...»

Анчаг бу мәфкурәнин истигала е'ланы гәрардан даһа он бир ил әввәл мә'лум бир тарихә малик олмасы белә әсл мәсәлини һәлл едә билмәз. Миллијјәт нәдир? Биздә милләт дедиқәдә о заман, он доғтузунчу әсрдә вә ијирминчи әсрин ибтидаларында, нә кими бир чәмијјәт тәсәввүр олунаруду? Биздә сабит вә ваһид бир милли чәмијјәт вардымы? Бу чәмијјәтин түрклүк илә әләғәси нә шәкилдә иди? Нәһәјәт, бу чәмијјәтин вә-тәһпәрвәрлији, азәрбајҗанчалылығы нә дәрәчәдә иди?

«Мүсават» фиргәсинин програмынча: «Милләт меканик бир сурәтдә топланмыш инсанлар командасындан ибарәт дејил, үзү бир вучуддур. Јашар, арзулар бәсләр. Бу үзү вучудун һәјәт вә арзусу дили, әдәбијјәти, әдәти, ән'әнәләри, тарих вә мүштәрәк әхләғ мүәссисәләри васитәсилә ифадә олунару. Бу мүштәрәк амилләр, дикәр тә'бирлә, башда дил вәһдәти олмағ үзәр мүштәрәк бәһрәјә малик олан бир чәмијјәтдир ки, бир милләт вучуда кәтирир.»

1905-чи илдән е'тибарән мүнәтәзм елм принципләри үзәринә тә'сис едән бу нәзәриј-јә, хусусән «Дирилик» вә «Шалалә» мәчмуәләриндә, «Ачығ» сөзлә «Мүсават» гәзәтләри сәһифәләриндә, Азери милләтпәрвәрләринин рәһбәри Рәсулзәдә Мәммәд Әмин бәјин гәләми илә мүнәтәзм вә әһәңкәр бир мәфкурә һалына кирди. «Дирилик»дәки «Милли дирилик» мөгәләләри, «Шалалә»дә «ди-ичтимаи бир амил», «Јени дилчирәк вә түркчүләр» вә «Сәдә түркчә» әтрафында јазылаан елми мөгәләләри вә «Ачығ сөз» гәзетиндә «Түркләшмәк, мүәсирләшмәк вә исламлашмағ» шуарынын изаһы јолунда апардығы тәблиғат сәјәсиндә Мәммәд Әмин бәј миллијјәтин мүәсир мә'надакы нәзәријјә-синә рәвач верир, түрклүјүн шууруну Азәрбајҗан ади мүнһиндә гәти бир зәфәрә апардырды.

«Мүсават» фиргәсинин нәзәријјә вә е'тигадына көрә миллијјәт мәфһумлары түрк елләринин башында мүштәрәк олдугундан түркләр дә ваһид бир милләтдир.

Һалбуки ијирминчи әср ибтидасы илә он доғтузунчу әср мәрбуат вә әдәбијјәти нә-зәрәдән кечириләрсә, Азери түркләринин вәһдәтини, тә'мин вә түркчәнә ана дили оларғ гәбул етдирмәк үчүн нә гәдәр мәшғәтләрә гатланылдығы көрүләчәкдир. Бундан даһа әлли ил әввәл, мәрһум Һәсән бәј Зәрдаби Русияја түркләри ичәрисиндә илк дәфә нәшр олуна «Әкинчи» гәзетиндә јазырды ки:

«Истәјирмесиниз түрк милләти јашасын? Габага кетсин? Елми вә мәрифәти олсун, мәдәнијјәти олсун? Она дил верәк. Түркләр өз дилләрини итирибдирләр. Сизин сөзүңүз оналар аналмырлар, оналар дилини тапын, верин оналар јашасын, Габага кетсин»¹.

Миллијјәти тәшкил едән ән мүһүм амали тә'мин вә дирилтмәк мәфкурәсилә тәчһиз олан мәрһум Һәсән бәј Зәрдаби өзүнә мәхсус бир феалијјәт програмы, бир тактик вә бир һәдәф дә чызмышды. О, әлли ил әввәл «Әкинчи» гәзетиндә дејирди ки:

«Пәс вәгт кечмәмиш елм китаблары көтүрдүб, мәктәбләр бина едиб өз дилиниздә тәһсил-үлүмә мәшғул олуи ки, мүсәлманлығда (миллијјәтдә) гаим олсынсыз, мых бәрзү вурдулугча ону чыхармағ олмаз.»

Һәсән бәј јалныз сөзлә кифәјәтләнмирди. О, тәблиғ етдији бу бөјүк фикир уғрунда фе'лән дә ишләјирди. Һәсән бәј Азери түркләриндә илк мүәллим, илк мүһәррир, илк актјор вә театр баниси, илк мәтбәә мүәссиси, илк гәзәтә нашіри, илк чәмијјәти-хәријјә баниси олушду. Әлли ил әввәл вәгә олан бу ишләр Һәсән бәј үчүн јалныз бирәр вә-ситәдән, үмуми гәјәјә кәтирән мүхтәлиф јоллардан ибарәт иди. Онун мәгсәди вә гәјәси милләтин ојанмасы, тәрәғгиси, мәдәнијјәт саһиб олмасы вә бу мәдәнијјәт илә тәчһиз едиләрәк өз ана торпағына саһиб олмасы ону, о мүғәддәс торпағы әлдән бурахмасына иди. «Зиндәкәнлығы давасы» ады бир мөгәләсиндә Һәсән бәј субут едирди ки: «Бу заманда, мәишәтин бу ағыр күнләриндә һеч бир милләт елмисиз кечинә билмәз. Бир мил-

¹ Иғфал — гәфләтә салма, алдатма

² Иғбал — бәхт, тәле

³ Истикмал — битирмә, мүкәммәл олма

⁴ Мафи-зәмиримдә — вичданымда

⁵ Шитаб — гәләсмә, сүр'әт

⁶ Тәмһид — јама, һазырлығ, низама салма

⁷ Мәталиб — мәтәләбләр

⁸ Пишрәғт — ирәлиләмә

⁹ Исте'чал — тәләсмә

¹⁰ Сәрсәбз — кәнч, чаван

¹¹ Дәбистан 1907, нөмрә 9.

¹ 1918-чи илдә Бакынын Түрк Оргдусу илә бирликдә Русия гүввәләриндән керә алынма тарихинә ишарәдир.

² Гафгаз дијары

Мәчлисдә башлыча руһаниләрлә феода́л жамагы мүлкәдәрлә истинад едөн мүһафизәкар «Итҗәһиди-ислам» фирғәси мөвчуд оладуҗу ки́ми, сол социалист гуруллары да мөвчуд иди. Фәғәт әксәријјәти түрк милләтпәрвәр демократ «Мүсават» фирғәси тәшкил етдијиндән истигала гәрәдәдәнин биринчи маддәси ки́ми, идәрә формасы мәсәләси дә манеәләре уграмәдән кечмишдән.

«Мүсават» фирғәси милләтин әксәријјәтини өз әтрафында бирләшдирмиш вә чәкишмә күнләриндә јүрүтүдү чидди тәблиғат сәјәсиндә түрк кәндәсинин, әмәләсинин, мүнәввәр синфинин, орта тәҗирләр вә мәһурларын етимадәны газанмышды. Чәкишмәдән даһа әввал бу фирғәнин программасында «чүмһуријјәт» принсипи, «демократия» мәфһуму биринчи мәвгә тутурду. Бу фирғәнин әғидәсиндә «Милләт демәк халг демәкдир, халг демәк милләт демәкдир». Буна көрә милләтнин сәәдәт вә рифаһыны көзләмәк мәсәдилә һөкүмәт гурулдурса, халгын һәјәт вә сәәдәтини тәмин вә һакимијјәтини тәсис етмәлиди ки, бу да аңчаг демократик бир чүмһуријјәт тәсислә мүмкүндү. Бу зүмрә иштә дилини халгдан, руһ, тәрзи-ифадә вә мөвзуларыны миллијјәтини унутмамыш кәндләрдән алан Вағифләрин, Закирләрин, Мирзә Фәтали вә һәсән бәләрин мәнави өвләди иди ки, јенә «халгын сәси, һагтын сәсидир» фәлсәфәсинә сәдит галараг руһ вә фәлсәфәсини милләтдән, онун мәһсуладар халг күтләсиндән аламаг иди.

«Милләт» тәбирини «Мүсәманлыг» мәнасында гәубд едән руһани-мүлкәдәрлар, ичтимаи-игтисади, сијаси-һүгүти мәһәдә милләти јалныз өзләриндән ибарәт билирдиләр, вахитлә һәсән бәј түркчәсинә гаршы фарсанчы, мөктәбинә гаршы мөһрәсини, мүәллиминә гаршы «мирзәни», милли вәһдәтинә гаршы «мүсәманлыгы» гојан мүһафизәкарлар инди дә милләти чобан вә гојун ки́ми ики әсәслы синфә ајырараг һагт вә һакимијјәти јалныз чобанларә аид Аллаһ тәрғифидән бағышланмыш бир мал һесаб едирләр. Һалбуки, заман ирәиләмәш, мәшһәт үсүлу дәјишләмишди. Русијаја бәј вә рәијјәт, чобан вә гојун ки́ми ичтимаи бир гүввәт һалында тәслим едилән Азәрбајҗан чөмијјәтинин чанлы амилләри артымышды. О заман мејданда алим намина мүлкәдәр вә ханлар барды. Һалбуки инди мејданда алим намина «халгын ичиндән чыхмыш мүтәфәккирләр, мүһәррирләр, шаирләр, әдибләр, мүәллимләр, сијасиләр вә мүтәфәнниләр» барды. Ортаја даһа јени тәбәгәләр, синифләр вә зүмрәләр чыхмышды. Бир тәрәфдән XIX әср мәһсулу демократик һәрәкәтн тәсирин, дикәр тәрәфдән дә ермәни илә рәғәбәт чәкишмәсинин тәсирин илә түркләрдә игтисади шүүр ојанмышды. Артыг Азәрбајҗанда јени, муасир сәнәје зүмрәләри, муасир буржуа, тәҗирләр вә әмәлә синифләри барды; мәмләкәтин мүһәррик, чанлы, тәрәғиппәрвәр вә мәһсуладар гисминин иштә бу зүмрәләр тәшкил едирди. Биринчи Русија чәкишмәси бу синифләри дә, хусусән о вахта гәдәр һәр милләтдә јалныз гүл вә рәијјәт һесаб едилән кәндли вә әмәлә синифләриндә бир идрәк вә шүүр ојатмышды ки, онунла һесабашламаг олмазды. Вә бу шүүрүн ојанмасында әдәбијјәт, мәтбуат, мүнәввәр синифләр, хусусилә бөјүк роллар ифа етмишдиләр. Сабир милләти һүмәтлә, миллијјәти исламийјәтлә гаршыдырмагала бәрәбар, ичтимаи-игтисади сәнәдә милләти тәшкил едән синифләри, онларын мүнәсибәт вә олағәрини јашы көрмүш вә «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә көзләчә тәсвир етмишди. Мүлкәдәрларын әкинчиләрә амансыз рағфарларыны, зүмләрини, мөрһәмәтсизликләрини вә вәһшәтләрини тәсвир едәрәк:

«Бәсдир бу гәдәр башлама фәрјада әкинчи
Гојма өзүнү түлкүлүјә адә, әкинчи».

дејә мүлкәдәрларын диллә әкинчијә мұрачәт вә онун һејсијјәт мәнлијини тәһпир едирди.

«Фәһлә өзүнү сән дә бир инсанмы сапырсан?
Ахмаг киши, инсанлыгы асанмы сапырсан?»

дејә әмали илә саһибкарларын мүнәсибәтләрини һәчв едирди. Сабир бу сурәтлә мәарифпәрвәр, тәрәғиппәрвәр, либерал-демократ бир шаир иди. Јалныз мүлкәдәрларын инсанлыгына да мүдафиә етмәкдә иди. Сон дәрәҗәдә идеалист, бәзән дә утопик тәсвир етмәклә арзусуну бәјән едәркән, Сабир реалист вә тәғтидчи иди. Мөһәмәд Һәди Сабир ејни шәһрин әлејһинә чыхар вә бир диләнчи ушаг тапарат:

«Еј дәрбәдәр кәлиб јүрәки ган олан чочуг!
Бир лөгмә пан үчүн көзү кирјан олан чочуг!
Әшкилә абрусдә вирән олан чочуг!
Мәтлуби нан, газандыгы һирман олан чочуг!»

Азәрбајҗанын дикәр шаирин Һүсејн Чәһид бәј һәрби-үмүмидән чох әввәл, биринчи Русија чәкишмәсиндән сонра әмәлә синфинин һәјагты, мәшһәт уғрундакы мүбаризәләрини тәсвир едәрәк дејирди:

«Агыр дәмирләрин алтында һәп әзилмәк үчүн
Узаг, фәғәт пәк узаг, пәк јабанчы өлкәларын
Фәғир, заваллы сәфәләги-кәшидә өвләды,
Гошуб кәлир иш үчүн, һәпсинин бу метәди...»
«Бу рәзмәһин-мәшһәтдә Јыһраһыр һәпсис
О зифт акан гујулар, онларын әчәл гапысы...»
«Әвәт, о сәрвәти саман ичиндә зонкинләр,
Кәдәр нә билмәјәрәк иштирәһәт етсинләр
Фәғәт заваллы фәғир орта јердә гәһр олсын.
Зәһәри газлары јутсунда Јыһраһыр солсын;
Сәбәб нә? — сөһбәтә дүшмән — о нәмәи јерләрдә,
Фәғир олан чүрүсүн!.. һәгги-әдәләт нәрәдә?
«Бу аңлашылмајачаг бир суали-мүшкүлдир,
Ки, һәлл едилмәси зәнимчә гејри-табилдир.
Бу фикрә гаршы нә ма'зи чаваб верди, нә һәлл
Сөнин бу фикрини көшф ејләр аңчаг истиғбал...»

Лакин бу мәсәләни биринчи Русија үсјаны һәлл етмәмишди. Икинчи бир үсјандан бу мәсәләнин һәлли көзләнилди. Фәғәт Азәри мүһити ичәриндә бу мәсәләнин һәлли едә бир шәкилдә ичра едилмәли иди ки, о нәтичә етибарилә милли вәһдәти даһа зијадә мөһкәмләндирә иди. Она көрә милләтин зәһмәткеш синифләринин һүгүтүнү мүдафиә едәчәк бир фирғә, бир тәшкил ләзым иди; милли бир тәшкил ләзым иди ки, о, бүтүн синифләри, мүхәлиф вә дүшмән зүмрәләр шәклиндән чыхарараг милли вәһдәт намина онлары бәрәбәр һүгүт вә һагта мәкли азад вәтәндашлар сырасына дахил едәјди. Бу милли тәшкилдә биринчи Русија үсјаны заманы мејдана кәлән «Мүсават» фирғәси иди.

Милләтпәрвәр вә түркчү олан бу фирғә игтисадијјәт сәһәсиндә торпағын әкинчиләрә, рәнчбәр синфинә, торпаг алтындакы сәрвәтин дөвләтә, мөмләкәт мүгәддәрәти идрәсиндә бүтүн синифләрин бәрәбәр сурәтдә иштираклары илә милләтә аид оладуғуну елан; бүтүн синиф, мәсләк, тәбәгә, рутбә, мөгәм, нәсил вә саирә ки́ми имтијазлары рәддә вә инкар етмәклә демократијянын үмидкәһи оладу. Халг о фирғәни мөһимсәди: «Мүсават» фирғәси тәшкил етибарилә халг күтләси ичәриндән чыхмыш доғма бир тәшкилат иди. Бир тәрәфдән бу хусусийјәт, дикәр тәрәфдән онун муасир вә демократик үмдәләри бүтүн милләтә әтрафына топлады. Милләтин рәјјини газанды. Мөмләкәтдә бундан даһа гүввәтли бир тәшкилат, мөфкурәви бир чөрәјәнләри мөвчуд дејилди.

Феодализмә чохдән әлvida демәш олан Азәрбајҗанда әсәсэн милли ханәндә да олмадығындан истиғбад илә чүмһуријјәт арасында мүтәрәддида галмырды. Беләликлә милли хартијянын демократизм вә чүмһуријјәтчилији тәсадуғи бир шеј дејил, халгын, милләтин ичтимаи вә игтисади вәзјјәтиндән доғма, мәмләкәтин руһ вә маһијјәтиндән алынма бир программын гәубд олунмуш үмдәләри иди. «Демократик чүмһуријјәт» гәрәрыны гуру бир «нәзирә» һесаб едәнләр Азәрбајҗанын кечирмиш оладуғу ичтимаи-игтисади дөврләри вә сијаси-ичтимаи фикри чөрәјәнләры билмәјәнләрдир. Азәрбајҗан истиғлаалыны Азәрбајҗан бәј вә ханларыннын игтирасы дејә иһдидә едән дүшмәнләримиз «демократик чүмһуријјәти» дә «мүсават»ын шәхси арзусу дејә дүшүнә биләрләр. Фәғәт нә олурса олсун, о фикри дә, «мүсават»ы тәшкил едән мөфкурәчиләри дә, халг һәрәкәтннн өзүнү дә јарадан јенә милләт, јенә Азәри халгы иди. О фирғә јалныз милләтин рәјјини, о мәчлис јалныз милләтин идрәсини тәмсил едирди. Буна көрә «демократик чүмһуријјәт» гәрәры милләтин өз гәрәры, өз фәрманы вә өз идрәси ки́ми гәубд едилмәлидир.

IV

Азәрбајҗан милли хартијясынын 3,4 вә 5-чи маддәләри ашағыдакы гәрәр үзрә јазылмышдыр:

«МАДДӘ 3 — АЗӘРБАЈҗАН ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИ БҮТҮН МИЛЛӘТӘРЛӘ, БИЛХАССӘ НӘМЧИВАР²¹ ОЛДУҒУ МИЛЛӘТ ВӘ ДӨВЛӘТЛӘРЛӘ МУНАСИБӘТИ — НӘСӘНӘ²² ТӘСИСИНӘ ӘЗМ ЕДӘР».

«МАДДӘ 4 — АЗӘРБАЈҗАН ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИ МИЛЛӘТ, МӘЗҺӘБ, СИНИФ, МӘСЛӘК ВӘ ЧИНС ФӘРГИ КӨЗЛӘМӨДӘН ГӘЛӘМРӨВИНДӘ (ҺҮДУДУ ДАХИЛИНДӘ) ЈАШАЈАН БҮТҮН ВӘТӘНДАШЛАРА ҺҮГҮТИ-МИЛЛИЈЛӘ ВӘ ВӘТӘНИЈЛӘ ТӘМІН ЕДӘР».

«МАДДӘ 5 — АЗӘРБАЈҗАН ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИ ӘРАЗИСИ ДАХИЛИНДӘ ЈАШАЈАН БИЛЧҮМЛӘ²³ МИЛЛӘТЛӘРӘ СӘРБӘСТ ИНКИШАФЛАРЫ ҮЧҮН КЕНИШ МЕЈДАН БУРАКЫР».

Азәрбајҗан халг чүмһуријјәтинин бу һәм харичә, һәм дә дахилә аид сијасәти Азәри истиғлаал мөфкурәчилијинин руһундан доғурду. Азәрбајҗан истиғлаалчылығынын тәблиғ вә мүдафиә едән вә нәһајәт, ону бүтүн чаһана, милләт мәчлиси васитәсилә елан етдирән фирғәнин программасында бу мәсәлә әсәслы бир гәјә тәшкил едирди. «Мүсават» фирғәсинин истиғлаалчылығы, милләтчилији вә түркчүлүјү үмуми вә бәшәри бир гәјәдән һасил олурду.

²¹ билхассә нәмчивар — хусусән һәмсәрһәд

²² мүнәсибәти-һәсәнә — көзәл мүнәсибәт

²³ билчүмлә — бүтүн

«Гейд едилмиш сijasи мәсләкин тәлиминә көрә бәшәријәт әләми, милләтләрин әдәди нисбәтіндә һөкүмәтләрә бөлүнәрәк, сонра бөүк дунја федерасјону вүчүдә кәтир-мәлидир. Фәгәт бунун һасил олмаcындан әввәл мүштәрәк бир дин вә мәдәнијјәт саһиби олан милләтләр арасында, о чүмләдән мүсәлманлар арасында, хүсуси бир мүнәсибәттин мөвчудлуғу илә мүмкүндүр. Јалһыз бу мүнәсибәт бүтүн мүсәлманлары механики бир сурәтдә бирләшдирән «Итгәһади-Ислам»дан ибарәт ола билмәз. «Итгәһади — Ислам» гејри-мүмкүн бир мишр, бир е'тпададыр. Әқсина, бүтүн түркләрин, бүтүн фарсалары, бүтүн әрәбләрин үзви бир ичтимаи вүчүд кими бирләшмәләри һәм мүмкүн, һәм дәр арзудиләндир. Мүсәлман олан милләтләр бирәр милләт вә бирәр милли һөкүмәт һалына кәлдикдән сонра итгәһад әқил, иттиғати — Ислам мүмкүн һадисә ола биләр. Анчаг бәлә бир сijasи иттиғағ мөвчүд олмаcа да мәдәни бир иттиғағ вардыр вә оамалыдыр. Бүтүн түркләр өз араларында, бүтүн дунја федерасјонуна бир гәдәмә олмағ үзрә, бир федерасјон јаратмалыдырлар. Јени Туран, бәһрәләнмә бирлики үзәриндә тәсис едиб, анчаг мүстәғил түрк һөкүмәтләринин федерасјону шәкліндә тәсәввүр олуна билир. Азәрбајҗан да бу мүстәғил Туран силсиләсинин мүһүм бир һәләсәдидир.»

«Мүсават» фирғәси Русјаја үсјанындан даһа әввәл програмһын ибтидасында бу нәзәријәни шәрһ едәрәк «мәдәнијјәттин тәмин вә муһафизәсини мәдәни һөкүмәт тәсисәдә мүмкүн вә бәшәр мәдәнијјәти бәһрәләриндән ибарәт олдугу үчүн ән тәбиби һөкүмәттин дә милли һөкүмәт олмаcыны» тәбиби көрүрдү.

Истиғлаа е'ланы бәјаннамәсини нәшр едән милли шура рәиси мөһтәрәм Рәсулзәдә Мәммәд Әмин бәј һәрби-үмумидән даһа әввәл вә һәрби үмуми ибтидааларында «Дирлик», «Шәалә» вә «Ачығ сөз» сәһифәләриндә бу нәзәријәни әтрафлы сурәтдә шәрһ етмишди. Милләти үмәмәлә, миллијјәти исламијјәтлә гарышдырән вә түрк милләтнин дирилмә вә иттибаһына гаршы әрәблији вә фарсылығы гојан мүртәчәләримизә Сејид Чәмәләддин Әғвани һәзрәтләринин нәзәријәләрилә гаршы чыхарағ мүсәлманларын мүхтәлиф милләтләрдән ибарәт олдугуну, һәр милләттин өз даирәсиндә бирләшәб мүстәғил олдугдан сонра федерасјон әсасилә иттиғағ јарада биләчәкләрини, түркү-јүн олдугу кими әрәблик вә фарсалығын да мүгәддәс бир мәрқурә олдугуну ирәли сүрәрәк милләтләрин истиғлааллары фикир вә әғидәсини дәриңләшдирди.

Даһа әввәл, 1906-чы илин декабрынын ибтидааларында чыхан «Тәкамүл» гәзәтәсинин мәсләк вә әғидә гисминдә дејилриди, ки: «Бир милләттин, бир синфин, бир гөвмин, бир һеј'әтин вә ја бир шәхсин үстүнә едилән әдәләтсизликләри, гәсди вә тәчәвүзләри биз һәмишә гәјтармаға чалышачағыз. Бүтүн инсанлары бир нәзәрдә тутуб, үмуми инсанијјәт намиңә оларағ зүлмүн һәр бир тәрзәдә вә гисмдә олса да бирүз вә зүһуруна сәдд чәкәчәјик. Умуми инсанијјәт намиңә биз разы олмајачағыз ки, бир милләт о бири милләтә тәзјиг етсин вә һаман инсанијјәт хәтирәси үчүн јенә дә чалышачағыз ки, бир дөвләтдә, бир мәмләкәтдә јашајыб бир даирәдә доланан мүхтәлиф милләтләр һамысы һүтүгдә вә ихтијарда бир олсунлар.»

Һәмин гәзәтин «Ел фәрјады вә һүрријјәт» сәрләвһәди мәнзүмәсинин бир итгәси:

«Сөвг етмәк үчүн милләти шәһраһи-фүнунә,
Минләрчә әһали олуб ағуштеји хунә,
Дигтәт елә, бу ишләри һәмлә етмә чүнунә,
Баш лаф вуран кәсләрә олсун бу нүмунә,
Бунлар шүһадии-рәһи-чанани-вәтәндир...»

Һәрби — үмуми²⁴ Азәри түркләриндә миллијјәт инамыны, хиләс олма үмидини бир гәт даһа артырмышды. «Ачығ сөз» гәзәти чәһан ғыргынын һәм чәрәсини бүтүн милләтләрә һүрријјәт вә истиғлаа вермәкдә көрдүү кими, шә'р вә әдәбијјәт да о руһ вә фәләсфәдән илһам алырды. Гағгазија чәббәсиндә күтләви ғыргына мәрүз галан түрк вә исламлара јардым мәгсәдилә нәшр олуған «Гардаш көмаји» мөчүмәсиндә һүсејн Чавид бәј, дәһшәт вә фәләкәтләри тәсвир етдикдән сонра дејирди ки:

«Тәмәдәдүнүн сону вәһшәтмидир, нәдир әчәба?
Хајыр, хајыр, нә дијор бағ ричали — бәзм ара,
Сijasәт әрләри кур-кур курулдајор һәр ан
Бөүк сәәдәт умар һәп шу ганлы фыртһыдан.
Бүтүн шу вәлвәлә оңларча бир бәшәрәтдир.
Јарынки бајрамы тәбрик үчүн ишәрәтдир.
Бөүк, кичик, гара, ағ, һәп християн, ислам,
Шәһәрәли, көјү, мәрифпәрәст, чәһил там,
Бүтүн бәшәр нә һүтүг истәјорса һәп алачағ;
Гәви зәифлә бир јердә камран олачағ.
Дәмәк галмајачағ зүмдән чәһандә нишан...»

Азәрбајҗан әғқари — үмумијјәсинин малик олдугу бу руһ вә әғидә, милли хәртиянын дахилә вә харичә аид бүтүн сijasәтинә дә тәсир етмәјә билмәзди, чүнки о гәрәри догуран ејни муһит, ејни чәмијјәт иди.

Азәри түркләри чәнубдан, шәрғдән вә шималдан гардаш вә диндаш бир муһит илә һәмһүдә олмаға дидәр. Гәрбдәки күрчүләрлә, чәнуб-гәрбдәки ермониләрдә дә Мүгәддәрәти Азәриләрин олдуглары вәзијјәтдә чәбһәләри ејни тәрғфә үз турдура. Чәкиш-мәнин илк күнләриндә даһа «Мүсават» фирғәси «гағгазија Ислам гурулаҗы»нда вә «Русја түркләринин конгреси»ндә «Милләтләрә һүрријјәт вә истиғлаа» принципини

Бүтүн бәшәр нә һүтүг истәјорса һәп алачағ;

кәчирмиш; бүтүн түркләрин истиғлаа вә һүрријјәтини гәрәр алтына адырдығы кими, гејри-түрк олан диқәр милләтләрлә дә федерасјон принципи үзәринә гурурулу бир бир-лик чәбһәси јаратмышды.

Әчәбиб дөвләт вә милләтләрлә мүнәсибәтини бир сурәтлә тә'јин едән «Милли шура» дахилә гаршы да, ејни Гринсип үзәринә истинад едәрәк, демократик вә бәшәри бир сijasәт тә'ғиб едирди. Бу нөгтеји-нәзәрдән о, синфи, мәсләки, чинси, милли вә дини етәдји кими, һүдуду дахилиндәки милләтләрә дә һүрријјәт вә сәрбәстлик верирди. Милләтләрин һүрријјәт вә истиғлалыны, милли бәһрәләрин инкишаф вә тәкамүлүнү өзү үчүн гәјрәт едән бир фирғә, бир мәчлис мүмкүн дејилди ки, башға чүрә дә һәрәкәт едә билсин.

Дәрдүнчү мәддәдә Азәрбајҗан халғ чүмһуријјәтинин милләт, мәнһәб, синиф, мәсләк вә чинс фәрғи көзләтмәдән бүтүн вәтәндашларә сijasи вәтәни һүғулар тә'мин едилдији кими гејд олуһурду. Ичтимаи фикри әсаслы вә сағлам бир тәкамүдүн нәтичәси олан бу мәддә, хүсусән, Азәри түрк муһитинин дахили, ичтимаи-сijasи гурулушу нөгтеји-нәзәриндән тарихи, чох мүһүм бир һадисәдир. Јалһыз түрк Азәри һәјәтында декил, бәтүмин түрк дунјасында, үмуми ислам әләминдә дә бу гәрәр јени бир тәзләнмә вә ингилаб әләмәти олуруду. Биринчи Русјаја үсјанындан сонра рәсмән гонгире²⁵ гурарағ сүннү вә шәәлий арадан галдырән вә бу ики мәнһәб јеринә јалһыз «ислам»лығы тә'мин едән милләтпәрвәр азәриләр, икинчи Русјаја үсјанына гәдәр бүтүн мәтбуаты, нәшријјәти, әдәбијјәти, мәктәб вә театры илә бу јолда чалышмыш, баш јормуш, фикир сәрф етмиш-диләр.

Икинчи Русјаја үсјанынын икинчи ајы олан апрелдә Бақыда дә'вәт олуған «Гағгазија Ислам гурулаҗы» әснәсында сүннү вә шиә бә үләмәси рәсмән иттиғағ бағлаадырларыны опушмәләрә е'дан едәркән мәчлисин вә бүтүн милләттин сүрәкли алғышларына наил олушудулар.

Азәрбајҗанлыларын мәр'ур шәири Мирзә Абдулла Талыбзәдә Шаиг 1906-чы илдә «Дәбистан» мәчмүсиндә дәрч етдији «Ибрәт вә Мүғабилә» сәрләвһәли шә'рлар силсиләсиндә, исламда тәғриғә сәбәбләрини шәрһ етдикдән сонра мөвзу нәтичәси оларағ дејирди ки:

Јетмәјибдирми зәмани-иттиғағ?
Милләти — Ислами абад ејләјин,
Һәм худа, Пејғәмбәри шад ејләјин.
Тәрк един чүмлә, мәнһәб сәһбәтнин
Кәсб един Гурани — Мүнзәл үлфәтин
Таһры бир, Пејғәмбәр вә Гуран бир,
Гиблә бир, әһкам бир, фирган бир,
Бәс нә баис олмуш етмәк ихтилаф?
Һәрзә-Һәрзә сөјләмәк лафү-кәзаф?
Бу мәнһәб сәһбәтнин һәп рәдд един.
Ол мүнәфиғ²⁷ кәсләри мүртәддә един.
Һәм худа, Пејғәмбәри јад ејләјин
Шаиг хәстәни шад ејләјин...»

Даһа он доғгузунчу әсрдә, 1885-чи илдә вәфат едән Ширванын бөүк шәири һачы Сејид Әзим, мүнәсири Гәсән бәј Зәрдабијә јаздығы мәктубунда бу мәсәлә үзәриндә дура-рағ дејир ки:

«Һәр вилајәтдә вар беш-он кәсәбә
Әли мин сејид, ахунд вә тәләбә,
Әли дәрвиш, әли мәрсијәхан,
Һамынын сөзләри тәмам јалан.
Әли мин сүхтә, әли мин саил,
Әли мин һоғгабази нағабил.
Һамынын фикри халғы сојмағдыр,
Гуру јердә бу халғы гојмағдыр.
Шиямиз сүннүјә едәр төһмәт
Сүннүмүз шиәдән едәр гејбәт.
Гәви пуч етди сүннү шиә сөзү
Әһли-исламын оладу кор көзү...»²⁸

Шушалы Ибраһим Таһир бәј сүннү вә шиә ихтилафынын роғ'индән көзләдији фәјданы ајдын сурәтдә көстәрәрәк дејир ки:

«Тәкамүли — әдәб олсун кәрәк тәманамыз
Һәрими — Кәбеји-үрфанә мәнзун олмаљыығ.
Бәгаји-милләт едәр иттиһаддан тәвәллүд
Ки тәхти бејдағ вәһдәтиндә әфхәм олмаљыығ.»

²⁵ Гонгире — конгрес

²⁶ Лафү-кәзаф — һап-коп, биһудә сөз

²⁷ Мүнәфиғ — икиүзлү, икитирәлик салан

²⁸ Дәбистан 1907, сајы 18

Ибраһим Таһир милли вәһдәт нөгтеји-нәзәриндән иттиһад, дини, мәзһәби ихтилафларын дәғви, иттиһад — ислам нөгтеји нәзәрилә вәһдәт вә иттиһад истәјәләрәдән фәртли иди. Мәзһәб ихтилафынын биртәһәр едилмәси угрунда ичра олуна чәкишмә он доғтузунч эсрдән башлајараг Русия бөјүк үсәнаны тәкин чидди бир сурәтдә давам етдирилмиш вә бу ишдә Сејид Әзим кими шайрләр «Исламын тәғриғәси сәбәбләри» кими эсәрләр јазан Ага Мирзә Әбу Тураб кими ахундларын фаәлијјәт кәстәрдиқләри кими, мүйһәррирләр, шайрләр, әдибләр, мүәллим вә мүтәфәккирләр дә елә бу угруда чалышырдылар. Анчаг гајә вә мәғсәдләри башга-башга иди: мәзһәб ихтилафы илә чәкишән руһани вә руһани бичими мүтәфәккирләрин гајә вә мәғсәдләри миллијјәт вә түркүклә дејилән милләтпәрвәр мәфкурәчиләрин гајәси милли вәһдәт иди. Бу чәкишмә илә јан-јана милади дил, милли әдәбијјат, милли театр, мәтбуат, үрфан вә бәһрә даһа тәрәғги етдијиндән мүйнт түркүкләшир. Хусусән Түркијә түркчүләри илә башланан гајә-нәјиб-гарышма вә вәһдәт һәрәкәтләри мүйнт ичарисиндәки һәр бир ичтимаи вә милли әмәлијјәти миллијјәт вә түркчүлүк намини едирди. Чүнки түрк милләтпәрвәрлији артыг гәләбә чалмыш, диқәр зәһнијјәтләрә үстүн кәлмишди.

Сабири вә Мәһәмәд һадиси дә дахил оладуғу һалда о вахта гәдәр «Ислам милләти» дејимәккәдә икән түрк милләтпәрвәр хаг фирғәси «Мүсават» Азәри мүйнтиндә кәрдәүү-мүз кими әдәбијјәт вә мәтбуатында да јени бир дөвр ачырды. «Мүсават» фирғәсинин лидери Рәсулзаде Мәммәд Әмин бәј һәрби-үмумидән даһа әввәл «Дирилик» вә «Шәәлә» сәһифәләриндә миллијјәти «динчилик»дән ајырмашыды вә «Мүсават» фирғәси программында «дин» миллијјәти тәшкил едән амилләрән јалныз бири омушду.

Дөрәдүнчү мәддәдән көрүндү ки, сурәтлә милаи шура истиғлап бәјнанмәсиндә милләт вә мәзһәб фәриғи көзләмәдијини елан етмәккә, һеч бир дин илтизал вә һимәјә етмәҗәҗини билдирмиш оларду ки, бу мәзһәб ихтилафдан бам-башга јени вә мәдәни бир принсип оларду. «Мүсават» фирғәсинин программасында көрүндүјү кими-истиғлап бәјнанмәси, дини дөвләтдән тамамилә ајырыр, бүтүн сийәси фирғәләри истиғлап әләти олмаг һалындан чыхараг үмуми чәрәјән вә фирғәләрин биртәрәф вә мүтәғдәс бир мәнәни вәзијјәтинә гәјүрдү. Бу гәрәрдән һәјата тәтбиғи әһәсәсында, истиғлап дөврүндә дин һөкүмәтин башлыча амили олмадығы кими, Шейхүл-ислам да дөвләт шура-сына дахил омурдү. Бу һадисә бүтүн Шәрг үчүн бир јенилик иди; демократијанын, вичдән һүрријјәти, иман вә әфкар һүрријјәти принсипинин бу сүр'әтлә тәтбиғи милләтин һакимијјәт вә тәјд-шәртсиз идарәсини исабат едән бир тарихи һадисә иди.

Фәғәт бунунда бәрәбәр исламијјәт, бир дин оларат тамамилә кәнарда бурахымырды. һакими-мүлгәлә вәзијјәтиндән мөвтәјини миллијјәтә тәрк етмәккә бәрәбәр дин «Мүсават» программасында вә дөвләт сийәсиндә, түркүкләдән сонра исламлашмаг шүары шәкләндә мөвгә тутурду.

V

Дөвләтин бәјрағы белә бир фәлсәфи вә шуарлары мувафиг «түркүкләшмәк, исламлашмаг вә муәсирләшмәк» мәнасын ифадә едән үч рәнгли бир шәкилдә тәртиб едилмишди.

Дөвләтин демократик бир чүмһуријјәт олачағы дүстүру милаи шуранын синифләрә вә үмумән хагга аид олан нөгтеји-нәзәрини шәрһ едирди. Фәғәт, бу јенә һәли Шәрг үчүн һәнуз јетишмәмиш олан гадын мәсәләсинин нә сурәтлә һәлл едиләҗәҗини кәстәр-мәзди. һалбуки, дөрәдүнчү мәддә «чинс фәриғи көзләмәдән» тарихи ифадәсилә дин вә синиф мәсәләләриндән даһа мүйһү вә даһа јени бир мәсәлә мејдана атыр, Шәрг әләминдә даһа бөјүк бир ингилаб етмиш олар.

Бу гәрәрдән чыхан мәна, бүтүн гадынларын еркәкләрә бәрәбәр һәгг вә сәләһијјәтә малик олачағлары тәрзиндә баш верәр. Гадынлар саир вәтәндашларла бәрәбәр вәтәни вә сийәси һүгүг кәсб едирләр ки, бу һал бүтүн Шәргдә дејил, Авропада белә тамамилә тәтбиғ едилмиш дејилди. Азәрбајҗан милаи хартијасы бу гәрәр илә нә гәдәр үләви, бәшә-р вә мәдәни гәјәләрә доғмуш оладуғуну исабат етмәккәдир.

Милаи хартија мүйһәррирләри тарышыгыга гәдәр Азәри шайрләринин:

Бир күн кәләчәк шәмси-һәгигәт доғачағдыр,
Шәрин бу әсир вәлидәси һүрр олачағдыр

кими дәрин мәналы арзуларыны тамамилә тәмин етмәк истәјирдиләр. Фәғәт бундан нәзәри-е-тибарә алмадыр ки, милли шура түрк Азәри гадынлығынын вермиш оладуғу ичтимаи вә сийәси имтаһанлары көрдүкүдән сонра бу гәти гәрәри верирди. Милаи шура сечкиләриндә түрк Азәри гадынлары, еркәкләр гәдәр бир роһид вә габилијјәт әләмәти кәстәрмишдиләр вә демократик сечкиләрдә еркәкләрә бәрәбәр иштирак етмәккә мә-ләкәтин мүтәдәрәтиндә бөјүк роллар ојнамышдылар. 1917-чи илдә тәшкил едилән «Гафғазия ислам гурултайында еркәк мүвәккилләрә бәрәбәр, гадынларын да мү-вакил оларат буаудуғлары кими «Үмуми-Русия түркүкләри конгресында вә Казан-«Мүсават» фирғәси гадын һүрријјәт вә һүгүгуну мүйһү бир үмдә оларат өз программына дахил етмиш булунардү. Бу фирғәнин әзәлары арасында еркәкләрә бәрәбәр гадынлар да мөвчуд иди.

Бу мәрһәлә түрк Азәри гадынлығынын тәкамүл тарихиндә сон бир мәрһәлә һесаб олуна биләди. Он доғтузунчү әсрин сонларынды, ијирминчи әсрин ибтидаларында гадын мәсәләси әтрафында шиддәтлә баш верән мүбәһисәләр «тәһсиһ вә маариф» сәһә-кәдирди. Муртәчә вә муһафизәкарларын шиддәтли вә әсаби мүтабилиәләринә бахмаја-раг, ијирминчи әсрин ибтидаларында Бакы милләтпәрвәрләриндән һачы Зейналәбдин Тағы-

јев өз пулу илә гыз дарүлмүәллимини тәсис етди. О күндән е-тибарән гадынлар охумаға башламыш, гадын маарифи тәрәғгиғи үз гојмушду. Муһафизәкар вә мүртәчәләрин шид-дәтли «чаһад»ларына бахмајараг һәрби-үмуми әрәфәләриндә мејдана икчини бир мәсә-лә чыхмыш, ачыгылыг, бағлылыг мунағишәләри атылмышды. Бу ики мәсәләни, хусу-сән, биринчи мәсәләнин һәлли, өзү-өзләјүндән үчүнчү, гадынларын һүрријјәтини вә һүгүгдә еркәкләрә бәрәбәрлијини һәлл етмиш олачағды.

Бу үч чәрәјәни (гадынлара маариф, гадынлара һүрријјәт вә гадынлара һүгүгдә бәрәбәрлик) вүчүдә кәтирән бир чох сәбәбләр, бир чох мәсәдләр вар иди ки, гадынла-рын еркәкләрә бәрәбәр бир сурәтдә тәһсилләри зәрури сәјилырды. Милаи ојанма вә һиләсолма һәрәкәти илә сых сурәтдә рабитаи олан бу сәбәбләри о дөврүн дүшүндүјү кими тәсәввүр етмәк үчүн 1906-чы илин апрел ајында нәшр олуна «Девбистан» мәчмүә-сини ајлығ әләвәси олан вәлидәјнә мәхус вәрәгдән «Ев тәрбијәси, аилә тәсири» мәҗә-ләсинин бәзи тәсмини иғтибас едәр:

«Инсан үчүн ән лазымлы вә әввәлинич мәктәб тәрбијәји-бейтјјәдир. Чүнки инсан әхлаг вә давраышына даир пис вә ја јакшы әдәт вә сүфәтләрин чүмләсини тәлим вә тәрбијәсинин бинасы әввәлчә евдә вә ев тәрбијәсиндән алыр вә газаныр. Инсан бурада һәрәкәтинә, әхлаг вә давраышыларына даир кәсб етдији тәрбијә ганун вә гәјәләрүн әксәри она өмүр јолашы олар. Пис күлфәт (көтү? аилә) инсанын тәрбијәли вә битәрби-јә олмасына сәбәб олар. Бәлкә чәмәәтин дә тәрбијәли вә тәлимли олмасына сәбәб аила-дир. Чүнки чәмәәтин үзвләри нә дәрәҗә тәрбијәли вә тәлимли олар исә чәмәәт дә о дәрә-чәдә тәлимли вә тәрбијәли ола билир. Бунлары нәзәрә аланда ашкар вә мә'лум олар ки, инсан үчүн ән лүзүмлу вә әввәлинич мәктәб, ев тәрбијәсидир. Пәс белә олан сурәтдә кәрәк артыҗа диғәт едиб фикир верәк ки, ушағларымызы бәсләән шәхсләр ләјингчә тәрбијәли вә тәлимли олар, бәсләдикләри ушағлар кәләчәкдә чәмәәтин ләјлиги вә тәрбијәли үзвләриндән олсунлар. Ушағ әтрафында олан шәхсләрә бахып, ихтијарсыз вә шурусуз, онларда олан јакшы вә бәд хусусијјәтләри кәтүрүр, нәчә ки, әрәбләр арасында мөшһүрдү: «Хурма аҗачы јанындагы аҗағара бахып мејвәләнир». Белә дә ушағ әтра-фында олан шәхсләрә бахып кәтдикчә өзүнү һәр бәрәдә онлара охшатмаға чалышыр.

Ушағын әввәлинич мүәллимләри онун әтрафындакылар вә әләхүсус онун ана вә ата-ла-рдыр. Милләтимизин балалары тәлим вә тәрбијә һөкүмәриндән мүхбир аилә вә күл-фәт арасында пәрвәриш тапдыгында шәкк вә шүбһәсиз кәзәл сифәтләр, кәзәл әхлаг сәһибләри олачлар. Амма чәһил вә худбин, тәлимсиз вә тәрбијәсиз шәхсләрин әлә-риндә тәрбијә аиләләр бәдбәхт олуб милләт вә чәмәәт арасында мүзүрр үзвләрән ола-чағар. Чүмләмизә мә'лумдур ки, ушағ һамы вағтнин ја евдә, ја кәзәндә, ја јатанда анасы илә бәрәбәр бир јердә кечирир; тәрбијә вә тәлимли олмағлары ләзимдир. Фирән-кәстан падашаһы Напәләон бир мөшһүрә вә елми өврәтдән суал етди: Халғын кәзәл вә тәрбијәли олмасы үчүн нә сәрәнчәм етмәк кәрәкдир? Әврәт чәвәб верди: — Елми вә тәлимли аналар ләзимдир. Кәрәк чалышып сәј едәсиниз ки, аналар тәрбијәли олсун-лар, таки өз балаларына тәрбијәли вә тәлим вермәјә гәдир олалар, һикмәтлиләр дејиб-ләр: — Бир тәрбијәли вә тәлимли ана јүз мәктәб мүәллимләриндән әфзәлдир. Чүнки ушағ һәр вахт анасынын јанында оладуғу үчүн ихтијарсыз өзүнү һәр ишдә вә әмәлдә она охшадыр.

Мәғалә саһиби (Ш. М. Изадә) аналара мұрачәтән тәлим вә тәрбијә хусусиндә өвдәләрә бөјүк әһәмијјәт вермәләрини кәстәрдиқдән сонра нәтичә оларат дејир ки: «Мәдәнијјәти вә тәрбијәли аналарын әләрүнә бәсләнмиш ушағларын кәләчәкдә милләт һадими вә чәмәәта хейир вә мәнфәәт верән шәхс олмаларына әсла шәкк вә шүб-һә етмәмәлдир.»

Гадынларын ичтимаи һәјата вә үмуми фаәлијјәтә мејдана чыхмаларына, милләтин ишкүсәр бир үзвү, мәһсулдар вә фәјдә верән бир зүмрәси олмаларына бөјүк әһтијаж һиссә едилдијинә бу мәғалә вә бу дөврүн мәтбуат, әдәбијјәт вә шәһ, һекајәләриндәки руһ шәһиддир. Бу һәр бир шејин әсәси, һәтта чүмһуријјәтин белә тәмәлидир. Чүнки Монтескјиниң дејдији кими, бир милләти тәшкил едән аиләләр нә кими бир ичтимаи үсүл илә идәрә олунарларса, о милләтин јарадачағы дөвләт дә, нә адланарса адлансын, ејни руһ вә шәкилдә олар. Чүнки милләт бир чох аиләләрин мәчмуундән ибарәт бөјүк бир аиләдән башга бир шеј дејилдир. Аиләдә һөкүмрән олан ганун вә һизмәтләр ејни илә о милләтин ичтимаи һәјата вә хусусән сийәсијјәсиндә дә һөкүмрән олар.

Гадынларын охумалары зәруријјәтини мејдана гојан сәбәб јенә милли мөвчудијјәт мәфкурәси иди. Бу сәбәб һәсән бәј Зәрдабидир тәрәфиндән башламыш үмуми тәрәғги вә јүксәлишин һәрәкәти илә әләгәдәр вә рабитаи олуб онун вәчдә кәтирдји бир чәрәјән-дир. Бу һәрәкәт бүтүн тәрәғги вә јүксәлиш һәрәкәтинын тамамлајаны һесаб олуна биләр.

Бир гисәм руһаниләр бәшдә олмаг үзрә мүртәчә вә муһафизәкарларымыз бу һә-рәкәта гаршы да шиддәтли мубаризә ачымышдылар. Онлар үсули-чәдид үзрә олан мәктәбләр, мәтбуата вә китаблара, театр вә актүрләрә гаршы оладуғлары кими гадын маарифинә дә зәрбә вурурудулар. Сабир гувәтали гәләмәлә бу мәсәләдә гадын маарифи, гадын һүрријјәти ев вә аилә тәрбијәси хусусунда әдәбијјәтмиызда јени фисаләр чымаға мувафиг олушдур. О, гадын маарифини муһафизәкарларын диллә һәчв едәрәк дејир-ди ки:

Бунлар кечир, имди дүшүб ел башга һәвәјә,
Пул истәнидир мәктәб ачылсын фугәрәјә,
Оғлан охусун, гыз охусун пәјә-вә-пәјә
Јохсуаллары елмәлә учаландырмаг олурум?

Наһд олана мэтләби андырмаг олурму?

Бизләрдә жох иди белә адәт жени чыхды
Өврәтләре тәдрис Китабәт жени чыхды.
Ислама хәләл гатды бу бәдәт жени чыхды
Бу чешмеји бир нөв буландырмаг олурму?

Гадын гисминин, милләтин тәрәтги вә јуксалишиндәки ролуна верилән әһәмийәт вә гимәти јүксәләмәјә башламышды. Чавидин, Сабирин, һадинин, Ә Чавадын, Шайгин фаалијәт гәләмләри бүтүн бир мөвзу әтрафында иди. Шер, әдәбијәт, мөтбуат, мәктәб вә маариф бир тәрәфдән; халгын иләһини, фикрини, мәишәт тәрзини вәһимәләр вә хиялатына ачы вә кәсин зарәфәтилә гырманчларәгә милли вә вәтән шуурунун ојнамасына сај едән Мирзә Фәтәһинин вә ону тәғид едән фәдакар нәслин театр вә тәмсилләрдә, дикәр тәрәфдән, әфкар үмумийәтин јүксәләсинә сәбәб олмыш, гадын гисминин дәрәчәсини үчәлтмыш, она мә'нән бүтүн мәдәни һүтуғлар вә һәмшә етмишди. Артыг «илк мәктәб аналар тучағыдыр» е тигады илә «инанымн ки, чәннәт сәнин ајағынын алтындыр» тарәнәси үмумиләшмишди.

1910-чу илдән е'тибарән мөтбуат жени шүар вә тәклифләрилә мејдана чыхырды. Башда «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси вә Бақыда «Иғбал» газети үзрә тәрәггипәрвәрләр «Ачығлыг» мүдәфисәси үчүн сәсләрини јүксәлтмәјә башлајаырдлар. 1912, 1913, 1914-чү вә сонрақы иләрдә «Иғбал» илә «Шәләлә» мәчмуәси арасында дөһшәтлә чиқкәшмәләр кедирди. Сон дәрәчә мұһәфизкарлар олан «Шәләлә» ачығлыгын исламијәтә зәдд шүар олдугуну, Гурани — кәримидән алдыгы әјәләрлә исбат едир вә дәрк етмәдәи һалда, бунуна ачығлыг тәрәфдарларыны дејил, Мәһәмәдин шәрәитини зәифләдирди. «Иғбал»чылар да әјдән ислам дининә истинадән гадынларын ачыг кәзмәләри лүзумуну, ачығлыг оламадан тәһсил вә тәрбијәнин сәмәрәли олмаја чағыны мејдана сурдурулар. 14 январ 1913-дә чыхан 45 №-ли «Шәләлә»дә Сәбри Бәкирзәдә Халид Хүррәм бәј язырды:

Ачығлыг маһи-әхлагидир нисвани әфрәнчин³⁰
Ачығлыг ән бәјүк даисидир³¹ дәрдин, гәмин, рәнчин.
Ачығлыг додурур бир гәлиби бин дурәү һәвәслә,
Ачығлыг солдурур һәр һүснү³² намәһрәм нәфәсләрдә
Ачығлыгга гадынлар мејл едәләр зийнәти-дәһрә³³,
Ачығлыгга дүшәр бичарәләр һәп мөһнәти-гәһрә
Мода, данс вә театрлар чыкар һәпси ачығлыгдан
Тәһһүд³⁴ алашыр, әфзун³⁵ олур иләти сачығлыгдан
Ачығлыг оласајды фәһшә рәғбәтләр чохалмазды,
Гадынлар кимсәсиз, әрәсиз сәфәләтләрдә галмазды.
Ачығлыг оласајды бәлкә әркәкәрдә дә сағмазды.
Вүчүди Мәһви-Ифна³⁶ ејләјән әмрази гаһмазды.
«...Тәсәттүр³⁷ биздә шимди адәтән мәһнаи исмәтди;
Ону тәһрибә галгышмаг рәдәдәтдир³⁸, Дәнәәтдир³⁹».

Јәни башымызда үчәтәтлы бир чәдра алтында диндар бир ислам мәмләкәти варды ки, шәләләчиләрин мисал чәдкикләри Франсанын гаршысында «Бәсидә чыха билдирди. Бурада кизләнем» вар иди. һалбуки, бу кизләнем нә исмәти һифз етмишди, нә дә фәһишәлијә мане олумшду. Дикәр тәрәфдән Азәри кәндләри варды ки, гадынлары там ачыг кәздикләри вә әркәк кими чәлишдылары һалда сәфәһәт вә фәһишәлик нәдир гәтијән билмәз. Ачығлыг һәркәтанын башында дуран мүнәввәр синиф белә әсәсли мәнбәләрдән ибрәт алыр вә ирәлиләјирди. Азәрбајчан гадынлығынын һәркәтында бу икинчи бир дөвр иди.

Һәјәт өз јолу илә кедирди. Гыз мәктәбләри күндән-күнә артыр, мүүәллимә, мүтәләммә вә зијәли ханымлаарын миғдары, бунлар артыдыча дә ачыг ханымлаарын сајы чохлаырды. Авропавари һәјәт, аиләләр, бал вә театр, мүсамирә мәчлисләри зијәләләширди.

Һәрби-үмуми иләриндә Азәри түрк гадынлары артыг мутәшәккил бир һалда идиләр. Артыг оналарын хәријә мәчлисләри, иттиһадлары, һәтта мөтбуат вә әдәбијәт сәһифинә чыхымыш хадимә вә мүүәррирләри вар иди. Карс, Әрдәһан, Әрзрум вә Трабзон тәрәфләриндә күтләви гәтлә мәрүз гәлан түрк ислам фәләкәтәләрини Бакы сәһийә митингә едән Азәри түрк гадынларынын миғдары күндән-күнә чохлаыр, гадынлар артыг сәрбәст долашыр, сәрбәст кәзир, театрлара, кинолара, бал вә мүсамирәләрә кедир,

³⁰ — франсыз гадынлары

³¹ даисидир — сәбәбидир

³² һүснү — кәзәлик

³³ зийнәти-дәһрә — дунја зийнәти

³⁴ тәһһүд — евләнмә

³⁵ әфзун — чох, артыг

³⁶ ифна — пуч етмә, мәһв етмә

³⁷ тәсәттүр — әртүнмә, кизләнемә

³⁸ рәдәдәт — кериләмә

³⁹ дәнәәт — алачығлыг, рәзиллик

һәтта евләнмә вә издивач мәсәләсиндә исламијәт әсәсләрина садиг галмагла бәрәбәр көрүб севишмәк принсипинә риәјәт олунурау.

1917-чи илдән башлајан Русија үсјаны гадын һәјәтиндә јени, үчүнчү бир дөвр тә'сис едирди. Бу дөврдә гадынлар сијаси, ичтимаи һүтуғлар бәрәбәрлији газәнмага, әркәкәрлә бәрәбәр оларәг милли вә вәтән һүтуғуна фәзијаб олмага башлајаырдлар. Бу дөвр бәјүк бир иттиһад дөвру, ејни заманда мүнәввәр вә һурр гадынлара олан ештијачын тәзәһүр етдији мұһәфизкарларын кәзләринә батдыгы бир дөвр иди. Гадынлар ја һурр вә әркәкәрлә бәрәбәр олачак вә бу сәјәдә милләтимиз өз ана торлағында өз мүүәддәратыны әлиһә алачак вә јанки гадынлары һурријәт вә инсанлыгдан мөһрум едәрәк бүтүн милләтимизи дә әчнәбиләрин, һәтта биздән дөфләрчә аз олан гоншуларымызын һүфузу алтына браухаҗагды. Русија мүүтгәти үсјән һөкүмәти демократик принсипләр үзәринә үмуми гадын вә әркәкәрин иштиракы илә мөһәли идарә вә бәләдјјә мүүәссиләринә вә мүүәссиләр мәчлисина сечкиләр апарырды. Бу сечкиләрдә түрк гадынлары иштирак етмәсә идиләр, шүбһә јохдур ки, әһалинин вердији рә'ј нисбәтилә сечилән мөб'усларымызын әдәди һәгги нисбәтләриндән дөфләрчә аз олачакды. Дөрд милјон Азәри түркүнүн јарысы, бәлкә даһа азы сәс вәрәчәк, үч милјон күрчү вә јарым милјон ермени милләти үмуми һеј'әтилә сечкидә иштирак едәрәкди. Бакы кими мәркәзи шөһәрләрдә исә түркләр һүфузча әксәријәтдә икән гадынсыз сечки нәтиҗәсиндә канардан кәлмәләрә сијасәтән мөғлүб олачакдылар. Милләтчилик, түркүлк, демократизмин вә Азәрбајчанлығын әләјинә оларәг дини принсипләр үзәринә иттеһад-ислам шүарилә артыг сијаси бир тәшкилат һалына кәлиш мүүгәчә мұһәфизкарлар иттеһади ислам вә ја Русијада мүүәләнәлиг фиргәси әтрафында милләт демократ фиргәси «Мусават»ын гадын һурријәти вә гадын бәрәбәрлији шүарлары әләјинә аташ пүскүрүр, һәтта гисман ачыг гадынаара тәчәвүз етмәјә белә башлајаырды. Бунлардан бир гисми гарышлығынын икинчи ајы — апрелин орталарында Бақыда ачылан Гағфәзија ислам гуртулында ачыг кәзән түрк гадынларыны көрүнчә протесто едәрәк мәчлисә тәрк етмишдилар. Анчаг бу иртича һәркәтләриңә бахмајараг, «Мусават» фиргәсинин дә вәтенин, аз чох мөвчүд олан мүнәввәр, һурр түрк гадынларынын мұәвинәти сәјәсиндә бүтүн Азәри гадынлығы гәбул етмиш, сечкидә фәалијәтлә иштирак етмишдилар. Һәлә һәмсынын истигәл тәләб едән «Мусават» вәрәгәсини үстүн тутдулары гадынаарын камал дәрәчәсини исбат едән бир һадисә иди.

Белә ки, гадынлара әркәкәрлә бәрәбәр сијаси вә вәтени һүтуғ вәрән милли шүра бу сечки нәтиҗәси оларәг башчылығы кәлиш вә јалныз Азәрбајчан мүүәддәратында дејил, Үмумгағфәзија һәјәтиндә мүүһүм бир рол ојнамага башламышды. Гадынлара вәтени вә сијаси һүтуғ бәхш едән истигәл бәјаннамәси һәмнн милли шүра тәрәфиндән тәртиб едилмиш вә бош дејилди ки, о бәјаннамә һәр бир әзәринин, о чүмләдән, һәр бир Азәри гадынлығын «Милли хартијасы» оларәг гәбул едилмишдир.

Азәри гадынлығы истигәл бәјаннамәсинин һәјәткә тәзәһүратыны көрмүш, кәлмишди. Истигәл дөврундә артыг тамәмлә сәрбәст олан гадынлар театрларда «пәрдәли ложалар» көрмәдикләри кими бүтүн дәирәләр, бүтүн мүүәссиләрә кирмәк, хидмәтдә олмаг һәггинә дә малик олурадулар. Һәтта мөб'услар мәчлис дәирәләриндәки мә'мураарын бир гисми ханымлардан оладуғы кими, мөб'услар мәчлис дәфтәр мүдири-нин мұәвини дә бир гадын иди.

Гадынлар үчүн иттиһадләр, орта мәктәбләр, дарүлмүүәллиматлар тә'сис едилмиш оладуғы кими милли Азәрбајчан һөкүмәтинин тә'сис етдији дөвләт дарүлфунунуна да бир чох түрк гызы гәбул едилмишди. Һәр дәирә, һәр сәһә гадынаарын үзүнә ачығды. Бүтүн мәмләкәтин идарәләриндә әркәкәрлә бәрәбәр оларәг иштирак едән түрк гадынны вәтенин бүтүн һе'мәтләриндән дә бәрәбәр бир һалга истифәдә етмәкдә иди.

Истигәл е'ланы бәјаннамәсинин алтынчә маддәсиндә дејиләр ки, «МӘЧЛИСИ—МҮӘССӘСАН ТОПЛАНЫНЧАЈА ГӘДӘР АЗӘРБАЈЧАН ИДАРӘСИНИН БАШЫНДА АРАЈИ-ҮМУМИЈӘ ИЛӘ ИНТИХАБ ОЛУНМУШ⁴⁰ ШУРАЈИ—МИЛИ ВӘ ШУРАЈИ—МИЛИЈӘ ГАРШЫ МӘС'УЛА ҺӨКҮМӘТИ-МҮВӘГГӘТӘ ДУРУР».

Гануни-әсасы илә идарә олуан һүтуғи дөвләтдә, милләт, ганун гојмагдә вә тәбти-гиндә иштирак етдији кими, о дөвләт дахилиндә көрәк шәхәс вә көрәк үмуми һурријәт вә тохунуламазыг һөкүм фәрма олар. Чүмһүријәт идарә үсулу, хүсусән, халг чүм-һүријәти бу әсас үзә гурлушур бир дөвләтди. Милләт өз милләт мәчлисә вәситә-лирә вә ја үмуми рә'ј илә мәмләкәтин ганунаар вә тәшкилат әсәсләриндә иштирак етди-ји кими, ганунун тәбтигинә вәкил етдији ичра гүввәсини дә кантрөл етмәк сәләһијәт вә имканына малик олар, (Конститусијон) вә ја әсас ганунаар нә дәмәкдәр? Кулчинскинин тә'рифинә көрә: «Тәшријә, ичрайјә вә әдлийә гүввәләринин тәшкилат вә сәләһијәт-ләринә, ејләдә дөвләт ичарисиндә бир шәхәсн вә ја группун вә вәтени һүтуғ вә һур-ријәтләринин миғтасынын тә'јининә аид ганунаарын мәчмууна гануни әсәси деји-лир»⁴¹.

Азәрбајчан Истигәлааны е'лан едән милли шүра әсас ганунларын һәртәрәфли нызамланма вә е'ланыны ирәлидә топланачаг мүүәссиләр мәчлисинә гәдәр аид етмишди-сә дә, мүүстәғил Азәрбајчанын «Демократик Чүмһүријәт» оласыны мүүгәл вә гәти сурәтдә гәрары алтына алдыгы кими, бу гәрардан тәрәјән демократизм үмидләрини тәбтигинә дә ишдә тәшәббүс етмишди. Мејданда бир милли шүра вә бир милли шүраја гаршы мөс'ул бир һөкүмәт дуурау ки, о да мүүәссиләр мәчлисинә гәдәр фәалијәт ичра едә биләчәкди. Үмуми сечки мөһсулу олан милли шүра бүтүн милләти тәсис едирди. Буна көрә милли шүра вәситәсилә милләт өз һакимијәтини гурмушду. О, мүүстәғим вә

⁴⁰ араји үмумийә илә интихаб олунмуш — үмуми сәсвәрмә илә сечилмиш

⁴¹ «Дәбистан» 1906, ил 1, сәјы 13.

ишдә Азербайжан мүгәддәрәтына һаким олу, ону идарә едирди. Милли һакимийәт, милләтин рә'йи, ирадеси вә нәзарәтини тәмсил едән, милли шурадан (нәһајәт, мөб'услар мәчлисиндән) башга икинчи бир мүәссисә вә гүввә мөвчуд дејилди; чүмһурийәт, е'јан мәчлисине әһтијаж көстөрмөдән бир мәчлис тәрәфиндән идарә олуруду. Гануни-әсасилә идарә олуан мәмлөктәрдин бир чохунда милләт мәчлисәрин ики мәчлисдән ибарәтдир. Буналардан бири доғрудан-доғруја әһали тәрәфиндән сечилән, диқкәри дө'јан вә әшрәф вәкилләриндән ибарәт олу. Истигнал бәјаннамәси бу хуsusдә да демократиянын ән сон сөзүнү гәбул илә ә'јан мәчлисине рәдд етмиш; милли һакимийәти бәлуһмәз оларат гәбул етмиш, бу мәчлис парламентаризм үсүлуну әсас оларат гәбул етмишдир.

Гануни-әсасилә идарә олуан мәмлөктин сифәтләриндән бири дө'јан һурийәт, шәхси вә үмуми вәтәндашыг һурийәтидир. Белә олмаса, милләтин рә'йи, фикри вә ирадәси ашкар олмас, истигнал е'ләни бәјаннамәсиндә хуsusи сурәтдә бу һурийәти гејд едән милли шура әмәлијатда да о әсасы тәтбиғ етмишди.

«Һәр шејдән әввәл Азербайжан Чүмһурийәтинин әсас идарәси бүтүн вәтәндашыларын бәрәбәр бир һүгүгла јашамасы үзәриндә гурулмушду. Бурада һәр бир инсанын шәхси мөһтәрәм Азербайжан вәтәндашы оладуғу үчүн һүгүгу мұһафизә олуруду. Еркәк, гадын, мүсәлман, христиан, түрк, ермени, рус, чинс вә милијјәт фәрги көзләмәдән зәнкин-фәғир, патрон-әмәлә, мүлкәдәр-әкинчи, мүәллим-шакир, хәввәс-әвам, синиф, мөсләк, тәбәғә, рүтбә, мөғам, нәсли, һәтта биләји имтијазы арамадан бүтүн вәтәндашлар мәмлөкәт идарәсиндә иштирак едир. Ганун тә'јин едән мүәссисәләрә сечилмәк һәгтийә мәлик оладуғлары кими сенимләк һүгүгуна да мәлик идиәләр...

Мәмлөкәт дахилндә мүхтәлиф сijasи фиргәләр чалышыр, парламан; милләт ичәриндәки бүтүн сijasи вә ичтимаи чәрәјанлары тәмсил едирди. Һәр кәс, һәр груп вә һәр тәшкилат фикрини сөйләмәкдә, јазмағда вә аналтмағда һағлы оладуғу кими, һәр кәс истәдји әғидән нәшр етмәк үчүн ичтимаи едәр, тәшкилат вүчүдә кәтирәр, гәзәт нәшр едә биләрди. Сөз һурийәти, вичдан һурийәти, мөтбуат һурийәти, ичтимаи һурийәт, тәшкилат вә иттифағ...тамамилә тәтбиғ олулмағда иди.

Милли һакимийәти, тамамилә тәмсил етмәкә бәрәбәр, милли шуранын гануни-әсасы ислаһыны мүәссисәр мәчлисине аид етмәси диғтәшәјан гануни бир һадисәдир. Вахтилә, Азербайжан чүмһурийәтинин тарихи-тәшкилине аид оларат јазылмыш Мәммәд Әмин бәјин «Азербайжан тәшкилиндә Мұсават» әсәрини мүтаәли едәркән көңгәләрдән бир груп арасында бу мөвзу бир сыра мүбаһисәләрә сөбб олмушдур. Бир груп истигнал е'лән едән, һәтта чүмһурийәтин халғ чүмһурийәти оларат тә'сис едәчәјини, буна көрә мүстағил гануналар вә тәшкилатын әсас хәттини тәсбит едән бир милли шуранын гануни әсасијә ислаһына дө сәләһијәтләи оладуғуну идиә едирди. Фәғәт, мәнчә, бу мәсәләдә бә'зи сijasи вә тарихи шәрәити нәзәри-е'тибарилә алағат лазым олу. Һәр шејдән әввәл унутмағлыдыр ки, милли шура Азербайжан истигналлыны е'лән едәркән Азербайжан башдан-баша бир анархия ичәриндә иди вә Бақы башда олмағла, Азербайжанын шәрг гисми болшевик-дашнак истиласы алтында иди. Јалынз бу гәдәр дејил, бу истила гүввәси јаваш-јаваш Көнчәни дө тәһдид едирди. Буна көрә мәмлөкәт гануналар вә тәшкилат әсасларыны низама саламағдан әввәл һүгүгән вә рәсмән е'лән етдији истигналлы Азербайжан милли шурасыны, фе'лән маддәтән дө јаратмағы иди. Икинчи, бу, Азербайжан истигналлыны е'лән етдикдән сонра гануналар вә тәшкилат әсаслары мәсәләләрини мүәссисәр мәчлисине бұрахағат истигналлы истәсалы үчүн силәһы мүбаризә» башламағ, буна көрә мөфкүрә уғрунда силәһлы мүбаризә» башламағ дөмәди. Демәли, милли шуранын истигнал е'ләны гәрәри, мөфкүрә уғрунда мүбаризә дөврүнүн сону дејилди ки, илк сыраја мөфкүрәнин тәтбиғиндән, мөфкүрәчиликдәки үчүнчү дөврәдән бәһс едилсин. Бу истигнал е'ләны гәрәри илә, мөфкүрәчилийн илк һазырағ дөврү битирди. Бундан сонра икинчи дөвр, мөфкүрә уғрунда чәкишмә дөврү башлајағат, бу чәкишмә заманы, бир истигнал гәрәркаһы һалына кирән милли шура вә онун һөкүмәти, Азербайжанын хилас вә истигналлынын фе'лән вә маддәтән вичүдә кәлмәси үчүн чалышағды. Бүтүн бунларла бәрәбәр, милли шура мүстәғил гануни-әсасы һағгында өз сөзүнү сөйләмәмиш дејилди. О идарә шәкәлини көстөрмәклә, гануни-әсаси-јәни ичмәлән тәјин етмишди. Чәкишмә, истигнал чәкишмәси, бөјүк мөфкүрә уғрунда силәһлы чәкишмә мувәфәғијәтлә баша чатандан сонра шүбһә жохур ки, гануналар вә тәшкилат әсаслары музакирә едиләркән, милли шура истигнал е'ләны бәјаннамәси әсас оларат нәзәри е'тибарилә алынағат вә истигнал е'ләнындан мүәссисәләр мәчлисине, зәфәрә гәдәр кетмиш дөврүн тәчрүбәләри дө унудулмаја чағды.

Азербайжан истигнал мөфкүрәчилијинин һазырлығ дөврү, илк Гағфазия ислам гурултайындамы, јохса 28 мај 1918-чи ил милли шура ичәрсиндәми тамам олмушдур. Азербайжан истигнал чәкишмәсинин мүхтәлиф сәһифәләрини тәдиг едәр бир шеј'әт өз ичтимаиндә бу мәсәлә үзәриндә дө оладуғча дүшүнүшүдү. Бә'зиләринин идиәсасынча чәкишмә»дән саялмағлыдыр. Шүбһә жохур ки, бу доғрудур. Анчәг биз пәрәкәндә вә гејри-мүнтәзәд сәјылмағлыдыр. Шүбһә жохур ки, бу доғрудур. Анчәг биз пәрәкәндә вә үмумимилләтлә әһәтә едән һәрәкәтләрдән фәргләндиририк. Мүнтәзә вә гүввәтләи вә 1918-чи илин мајына гәдәр биздәки чәкишмә ики чәбһәјә доғру ичра едилдири, бу чәбһәләрдән бири бәјнәлмиләлчилик иди ки, Русияја гаршы чеврилимиш олан чәкишмә ејни заманда бунара да үз тутан иди. Диқкәри дө Иттәһади-исламчылығды ки, буналарла дө мұғайир иди. Бу ики «милли олмајан» чәрәјанлар Гағфазия ислам гурултайында баш галдырмыш, сонра мүбаризәләрини милләт ичәрсиндә кечирмишдиләр. Бири проди-летар вәдәти нөгтеји-нәзәриндән түркләјүн, бунунала да Азербайжанлығын әлејиннә, зидинә иди. Бу ики чәбһәјә гаршы «Мұсават» фиргәсинин мәркәздә дуран ролу мил-ләтчилик иди. О, түркләрин о чүмләдән Азербайжанын истигналлыны һәдәфә көтүрүрүдү.

Гағфазия гурултайындан сонра милләт ичәрсиндә ишдәәтли мүбаризәләр оладу. «Мұсават» фиргәси, «Мұсават» вә «Анғы сөзи кими гәзетләри илә бәјнәлмиләлчәи сәсиәл-лә вә болшевикләр дө «Һүммәт» гәзәти илә «Иттәһади-исламчылар» да «Иттиһад» гәзәти илә вә һәр фиргә, әләвә оларат бир чох китаб, мөчмүә вә сәирә нәшр етмәклә, митингләр, конференслар, мүһазирәләр тәртиб етмәклә фикирләринин интишарына чалышырды. Русия мүәссисәр мәчлис сечкиләринә гәдәр, сағы вә солу тәмсил едән вә ким «гејри-милли» фиргә өз фәаллијәти вә табиғатлары илә јалынз истигнал әлејиннә дејил, Азербайжан фикринин, Азербайжан тәбиринин, түркләк чәрәјанына да әлејиннә идиәләр. Сечкиләрин нәтичәсиндә милләтин һансы тәрәфдә оладуғу алашылачағды.

Белә ки, бу мәсәлә 1917-чи илин апрелдән 1918-чи илин март һадисәләринә гәдәр кәлиб кечән фикри чәкишмә вә сечкиләр дөврүндә һәл едилмишдир. Милләт һаман үмумийәтлә, «Мұсават» фиргәсинә сәс вермәклә, түркчүлүк, Азербайжанлығ вә Истигналчылығ фикирләрини мәнсимәмиш, «Гејри-Милли» чәрәјанлар мөғлул олмуш-дулар. Март һадисәләриндән сонра, мај ајында Маварайи-Кадқас сәјминдән ајрыларат «Азербайжан милли шурасы»ны тәшкис вә истигналлыны е'лән едән милли шура, истигнал бәјаннамәсилә — белә ки, бу мөфкүрәни һазырлығ дөврүнә нәһајәт верир, — милләтин үмуми мөфкүрәсини рәсмән е'лән етмиш оларду. Азербайжан истигналлы фикри бир фиргәнин хуsusи фикри олмағдан чыхыр, бүтүн милләтин мүштәрәк гајәси оларду.

1918-дән е'тибарән башлајан бу јени дөвр Азербайжан тарихиндә чох мұһүмдүр. 1918-даки март һадисәләринә гәдәр, Азербайжан мүһитиндә мө'ғәдил бир руһ варды; о дәрәчәдә ки, Азербайжан Русиянын федератив бир һиссәси кими тәсәвүр олуруду. Шүбһә жохур ки, бу федерасијона тәрәфадр олмағла, «Мұсават» фиргәси Русия мәркәзијәтини зәиф салмағ вә бу васитә илә там истигнала һәл олмағ јолуну асанлаш-дырмағк истамишдир. Бунунала бәрәбәр, Русия әрләри арзу етсә иди бу мө'ғәдил сija-сәтдән истифадә едә биләрди. Һалбуки белә олмады, Русиянын бүтүн фиргәләри мил-ләтчиндән тутуб социалист Керенски вә коммунист Ленинә варынчаја гәдәр Азербай-јана «харабазар» вә'д етдиләр вә бу вә'дләрини тутмаға фе'лән башладылар. Бақы, Ширван вә Ләнкәрән фәчәләләр Азербайжан мүһитини гәти сурәтдә Русиядан ајырды вә Русия илә Азербайжан арасында кечилмәләчәк бир учурун јаранды. Бу һадисәләрин Азербайжан әфкари-үмумийәси үзәриндә оладуғу кими милли шура сijasиәтндә дө тә'сир оладу вә бу тә'сирин гүввәти илә Азәрликдәки истигнал төмәјүдү гәтйијәт кәсб еәди. Истигнал бәјаннамәси мејдана кәлди. Бу күн һәр бир Азәринин милли хартијасы олан бу бәјаннамә Азербайжан әфкари-үмумийәсинин тәрбијәсиндә бөјүк вә тә'сирли бир рол ойнамышдыр.

Бөјүк Франса чәкишмәсинин ибтидасында е'лән олуан «Һүгүг бөшәр вә әһли-вәтән бәјаннамәси» нәһајәт һәләләрә јәтишдирән бир чәкишмә мөһсүлу олса да әфкари-үмумийәсин тәрбијәсиндә бир чох сijasи вә ичтимаи фикирләр топлады вә олары нәшр вә интишар етмәкдә бөјүк рол ойнамышдыр. О, бәјаннамәнин вичүдә кәтирдји чәрәјән вә әфкари-үмумийәдәр ки, Франсаны мүтләғијәтдән хилас едәрәк итигнал далағасынә тәкяр кери чевирди. «Һүгүги-бәшәр бәјаннамәси» мүһитин демократлаш-масына вә һурийәт, бәрәбәрлик фикирләринин көк салмасына бөјүк јардым етмишдир. Азербайжан милли хартијасы да ејни ролу ифа етмишдир. Милли шуранын истигнал бәјаннамәси олан милли хартија Азербайжан мүһити тәрәфиндән о гәдәр севилмишдир ки, онун вичүдә кәтирдји зәһнијәт, иман вә е'тигдә гаршысында, вахтилә Мұсават фиргәси әлејиннә мүбаризә едән, Азербайжан кәлмәсини јахын бурхажан «гејри-мил-ли» фиргәләр белә бу күн ону програмларынын илк сәһифәсинә гејд етмишди. Милли мүһитимиздән әчнәбиләр ушағлығ едән «гејри-милли» чәрәјанлары дејил, Азербайжан-лығын, түркләјүн, истигналчылығын амансыз дүшмәни олан Русия белә бу күн бир «Азербайжан» гитәси таньмағда, әһалисинин түрк оладуғуну, һәтта Азербайжанын мүстәғил бир чүмһурийәт оладуғуну, сөздә дө олса гәбүл етмәкдәдир. Азербайжан милли хартијасынын бөјүк зәфәр вә мувәфәғијәтләриндән бири олан бу чәһәт, кетдикчә артамағда, милләт, сөғи-фитрис илә үч рәнкли бәјрағы уғрунда ганлы үсјанлар јаратмағдадыр. Совет статистикасыннын мө'луматына көрә дөрд ил ичәрсиндә Азербайжан Русияја гаршы 56 дәфә үсјан тәшкил етмишдир.

Азербайжан милли хартијасынын белә үмумиләшмәсиндә Азербайжан мөтбуат вә әдәбијәтинин да бөјүк ролу олмушдур. Шаиг, Мүзниц, Чавад онун, Азербайжанын кө-зәлијини, бәјрағыны, һурийәтинин идеализә етдиләр. Гәзетләр онун һағгыны вә һүгүгу-ну, истигнал вә һурийәтинин мүдәфиә етдиләр, үмумиләшдирдиләр. Мүһәррирләр, драматурглар, истигнал мүбаризәсинә аид драмалар јаздылар. Азербайжанын тарихи, әдәбијәт тарихи, мөктәб китаблары милли истигнал руһунда јазылды. «Мүнтәхабат», «Түрк чөләнки», «Түрк әдәбијәти» вә сәирәләрин истигнал дөврүндә, милли истигнал руһунда оларат чыхды. «Азербайжан», «Истигнал» гәзәтләри «Истигнал» мөчмуәси о заман һаким олан руһу, 1918—20-чи илләрдәки фикирләри бизә јадикар оларат сәх-ләмишдыр. «Истигнал» мөчмуәсиндә «Ә. Ч.» бәјрағымыза мұрачигәт едәрәк дејир ки:

**Түркүстан јелләри өпүб алыны
Сөјләјир дәрдин сана бәрағым
Үч рәнкин әксини гузгун дөндизән
Әрмәған јолла, сән јарә бәрағым...**

Ејни мөчмүдә «Е. И.»⁴² бир Туран јолчусу ағзы илә дејир:

⁴² Кулчински: «Мүасир Мөшрүтәли дөвләтләрдә федерасион вә Мухтаријәт».

«Дедиләр ки, Азәрбајчан түркләринин елиндә
 Эски атәш јени башдан аловланмыш, чошмушдур.
 Вәһши Кавкас дағларынын о бүкүлмүш белиндә
 Бир түрк оғлу талесинни аркасынча гошмушдур.
 Эвәт, әвәт, бир күн Шәргә Кә'бә олан бу өлкә
 Јенә бир күн атәшилә, аловилә јаначаг.
 Бүтүн Туран, Оғуз нәсли, һәтта бүтүн Шәрг бәлкә
 Јенә ону тәгдис илә зијарәткәһ саначаг.»

. . .

«Еј түрк оғлу, сәни Танры Шәргә һади көндәрди,
 Јатмыш јурду гардаш кими дирилт, галдыр, ојандыр.
 Јени мәс'уд бир һәјатә дә'вәт ејлә һәр фәрди
 Јүрәкиндә сөнмәјәчәк бир тәбии од јандыр...»

Милләт мәчлисис, «Мүсават», фиргәси, мәтбуат, ше'р, әдәбијјат, театр, кәнчлик башда олмага, бүтүн милләт, Азәрбајчан истигнал фикрини, о сөнмәјәчәк тәбии оду бүтүн өлкәләрдә јандырдылар... О од бир мәш'әл олду, гуртулуш јолу көстәрән бир мәш'әл олду. О мәш'әл Азәрбајчан милли хартијасындан ибарәтдир.

Бәли, Азәрбајчан милли хартијасы, бу күн ганлы чәкишмә фыртыналары ичәрисиндә ајдын гуртулуш јолу көстәрән бир чырагдыр, бир истигнал чырағы. Азәрбајчан милли хартијасы Азәри милләтинин бүтүн тәфәккүрат, хәјал, арзу, әмәл, мәгсәд вә идеалларыны һисс вә әглинә аид дүшүнчәләрини тәмсил едән, она сәадәт гапылары ачан, она јүксәлиш вә бәхтијарлыг јолларыны ајдынладан бир мәш'әлдир.

Азәрбајчан милли хартијасы Азәри түрклүјүнүн синиф вә чинс мәнсубијјәти нәзәрә алынмадан һәр бир фәрдинин вә үмуми һеј'әти илә һамысынын һәјат вә сәадәт мәфкурәсидир. Бу һәјат вә сәадәт мәфкурәси сүн'и бир сыра хулјәпәрәстләрин фантазијаларындан ибарәт дејил, он илләр, бәлкә әлли илләрлә давам едән ичтимаи, игтисади сијаси, мәдәни вә сәмәрәли бир чәкишмәсинин нәтичәсидир.

Азәрбајчан милли хартијасы, бу күн һәр бир Азәри түркүнә һәјати бир еһтијач програмы олмушдур.

Милләтин, бүтүн синиф вә фәрдләри илә бәрабәр, кәрәк мән'ән, кәрәк маддәтән јашамасы аңчаг Азәрбајчан милли хартијасынын һағлы олдуғундан асылыдыр. Азәрбајчан милли хартијасы һағлы олдуғуну исбат етмәзсә, јә'ни Азәрбајчан милли шурасы тәрәфиндән е'лан едилән истигнал әлдә едилмәзсә, вә һүгүгән бир Азәрбајчан дәвләти мөвчуд олмајачаг. Бәлкә Азәрбајчан чоғрафи бир гитә олараг да јашајачагдыр.

Азәрбајчан сәтһиндә јашајан түрк халгы силинәрәк бурасы әчнәбиләшәчәкдир. Буна көрә Азәрбајчан милли хартијасы һәгигилијини исбат едәмәзсә, јалһыз сијасәтән дејил, милли вә мәдәни мән'насы илә дә бир Азәрбајчан галмајачагдыр. Буну һәр бир азәрбајчанлынын һисс етдији вә хилас јолуну Азәрбајчан милли хартијасында көрдүјү үчүндүр ки, бу хартијанын мән'нәвиси јүксәлмиш, бөјүк вә тарихи бир әһәмијјәт кәсб етмишдир. Заман кечдикчә Азәрбајчан милли хартијасындакы бу мән'нәви зәһнијјәт дә артыр. Чүнки она дујулан еһтијач кетдикчә даһа бөјүк бир гүввәт вә гәтијјәтлә һисс олунур.